

ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

ARCHIVE

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 1 – 2005 Offprint

Volume No: Archive Volume 1, 2005

Editor: K. Kalogeropoulos

Date: November 02, 2005

Licensed under a Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License. Writers are the copyright holders of their work and have right to publish it elsewhere with any free or non-free license they wish.

Παραπομπή ως: Καλογερόπουλος, Κ, (2005) Η ελληνική πόλις από την προϊστορία έως τη ρωμαϊκή εποχή, *Archive*, 1, σσ. 6-18. DOI: 10.5281/zenodo.4515378.

Η ελληνική πόλις από την προϊστορία έως τη ρωμαϊκή εποχή

Λέξεις κλειδιά: *αρχαϊκή περίοδος, γεωμετρική περίοδος, ελληνοιστική περίοδος κλασική περίοδος, πόλις, προϊστορία, ρωμαϊκή περίοδος*

Κ. Καλογερόπουλος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου

Abstract

All attempts to identify and characterize the elements of the Greek city-state in the course of history involve elements from many different historical sources, as well as the testimony of archaeological science, the work of which is partly the reconstruction of images of the past based on the elements brought to the surface through excavations. Undoubtedly in many cases the testimonies or assumptions made in the light of new findings often clash or reshape and this means that one cannot be absolute in the course of one's associations, especially when considering periods that extend far beyond current historical "limits". Undoubtedly the city was not an exclusively Greek institution. Organized cities existed in much older periods than those claimed by Greek history with living and dynamic mythology and were considered by the peoples who inhabited them literally and figuratively axis of the world (*axis mundi*). The difference lies in the fact that even with their clear political and social disadvantages -seen from the point of view of the present time- the Greek cities in their best moments bequeathed to modern culture ideas such as tolerance of particularity, living interest in the course community and passion for independence. How much we have adopted or developed these ideas as a modern culture is a different story.

Η οποιαδήποτε προσπάθεια αναγνώρισης και χαρακτηρισμού των στοιχείων της πόλης στο διάβα της ιστορίας εμπλέκει στοιχεία από πολλές διαφορετικές ιστορικές πηγές, καθώς και τη μαρτυρία της αρχαιολογικής επιστήμης, έργο της οποίας είναι εν μέρει η ανάπλαση των εικόνων του παρελθόντος με βάση τα στοιχεία που φέρνει στην επιφάνεια η αρχαιολογική σκαπάνη. Αναμφίβολα σε αρκετές περιπτώσεις οι μαρτυρίες ή οι υποθέσεις που γίνονται στο φως νέων ευρημάτων συχνά συγκρούονται ή αναπλάθονται και τούτο σημαίνει ότι δεν μπορεί κανείς να είναι απόλυτος στην πορεία των συνειρμών του, πολύ περισσότερο όταν εξετάζει περιόδους που εκτείνονται πολύ πέραν των παρόντων «ορίων» της ιστορίας.

Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, ως υπόβαθρο την παρούσα γνώση μας, θα προσπαθήσουμε να δώσουμε έναν ορισμό της πόλης, απόλυτα αναγκαίο, για τη μεταγενέστερη επεξεργασία τούτης της μελέτης. Πιθανώς η έννοια της λέξης πόλη να μας φαίνεται ξεκάθαρη, αλλά δεν μπορούμε να δώσουμε ένα μοναδικό και με ακρίβεια διατυπωμένο ορισμό της. Τούτο γιατί τα οικονομικά, θρησκευτικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτισμικά κριτήρια της συνύπαρξης των ανθρώπων δεν είναι πάντα ίδια. Ωστόσο, είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε μια συμφωνία για ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της.

Αρχικά η πόλη είναι ένας μόνιμος οικισμός¹, αντίθετα από τους προσωρινούς οικισμούς, που δημιουργούνται για οικονομικούς και άλλους λόγους. Ένα δεύτερο στοιχείο της πόλης είναι η εξωτερική της όψη. Το αστικό τοπίο ορίζεται σε κάθε περιοχή από τις διαφορές του σε σχέση με το τοπίο της υπαίθρου. Μπορεί να είναι η πολεοδομική οργάνωση ή η ύπαρξη ενός ναού και οχυρώσεων. Ένα τρίτο και καθοριστικό στοιχείο είναι η συγκέντρωση πληθυσμού ανά μονάδα

¹ Derruau 1991, 471.

οικοδομημένης επιφάνειας. Τέταρτο στοιχείο είναι ο ορισμός της πόλης από τις εξειδικευμένες αστικές δραστηριότητες, εκείνες που θεωρούνται μη-γεωργικές. Εδώ χρειάζεται προσοχή, γιατί η πόλη είναι άμεσα εξαρτώμενη από το ιδιοκτησιακό της καθεστώς σε σχέση με τις περιβάλλουσες εκτάσεις της υπαίθρου².αι πως χρειάζονταν πάνω από δέκα αγρότες, για να μπορεί να επιβιώνει ένα άτομο στην πόλη κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, πόσο μάλλον σε αρχαιότερες περιόδους της ιστορίας.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να πούμε πως η πόλη είναι ένας οικισμός μόνιμου χαρακτήρα με αρκετό μέγεθος, δομημένος έτσι ώστε να εξυπηρετεί τη συλλογική ζωή. Μέρος του πληθυσμού της -μεγάλο ή μικρό- είναι δυνατόν να συνδέεται με γεωργικές δραστηριότητες, ενώ η μελέτη της χρειάζεται τυποποιημένα πρότυπα αναφοράς. Αυτά τα τυποποιημένα πρότυπα είναι η θέση και η τοποθεσία, οι φάσεις της ανάπτυξής της, οι λειτουργίες και η πολεοδομία της, τα ιερά της, ο πληθυσμός της, ο ρόλος της στην ευρύτερη περιφέρεια, η πολιτική και οικονομική της οντότητα, καθώς και ο ρόλος της ως μητρόπολη σε ορισμένες περιπτώσεις.

Κατά την αρχαϊκή περίοδο η λέξη πόλις ήταν κατά το μάλλον ή ήττον μια ειδική έννοια που αντιπροσώπευε την αστική περιοχή σε αντιπαραβολή με τη χώρα, που αντιπροσώπευε την ύπαιθρο. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η πολιτική της οντότητα³, ακόμη και αν δε ήταν κατάλληλη να θεωρείται πόλη, εξαιτίας του πολεοδομικού της σχεδιασμού ή της έλλειψης δημοσίων κτηρίων. Ο Θουκυδίδης μεταχειρίζεται τον όρο πόλις και για την ανοχύρωτη ομάδα κωμών και για την οχυρωμένη πόλη⁴[4]. Η γενική χρήση της λέξης δείχνει μια αδιάσπαστη εξέλιξη από την πρωτόγονη αγροτική κοινότητα ως πρωτοαστικό κέντρο στο άστυ. Η παράμετρος της πολιτικής οντότητας αναδεικνύει το ρόλο της επιρροής της πόλης στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της περιφέρειας.

Η Πόλη στην Προϊστορία

Με βάση τον ορισμό η ιδέα της πόλης συνδυάζεται και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αποκαλούμενη παραγωγική επανάσταση⁵, η οποία ξεκινά από την Εγγύς Ανατολή περί το 9.000 ΠΚΕ και εξαπλώνεται στον αιγαιακό και κατόπιν στον ελλαδικό χώρο περί το 6.000 ΠΚΕ. Πολύ λίγα μπορούμε να πούμε για την Κατώτερη Παλαιολιθική (400/350.000-100.000 ΠΚΕ), αφού τα λιγοστά αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά ευρήματα, (Πετράλωνα Χαλκιδικής, Απήδημα Μάνης), δεν αποτελούν ικανές πληροφορίες, προκειμένου να εξαγάγουμε συμπεράσματα για το είδος της κατοίκησης. Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα στοιχεία, η κατοίκηση της Κατώτερης, της Μέσης (100.000-35.000 ΠΚΕ.) και της Ανώτερης Παλαιολιθικής (35.000-11.000 ΠΚΕ.) εντοπίζεται σε σπήλαια, βραχοσκεπές και υπαίθριες θέσεις. Οι ανασκαφές στη θέση Μαρουλάς της Κύθνου⁶ έχουν αποκαλύψει τα πρώτα δείγματα κατοικιών της Μεσολιθικής Εποχής (10.000-8000 π.π.⁷), τα οποία υποδηλώνουν τη μακροχρόνια εγκατάσταση μιας κοινότητας κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, συστηματικά ασχολούμενης με την αλιεία και τη συλλογή οστρέων.

Η Νεολιθική Εποχή (6800-3200 ΠΚΕ) στον ελλαδικό-αιγαιακό χώρο χαρακτηρίζεται από σταθεροποίηση των κλιματολογικών συνθηκών, γεγονός που ευνοεί την οργάνωση οικισμών

² Zurbach 2009. 36-37.

³ Ste Croix 1997, 31.

⁴ Thomson 1989, 247.

⁵ Γιαννόπουλος κ.ά. 1999, 42.

⁶ Σάμψων 1996, 46-51.

⁷ Προ παρόντος σε βαθμονομημένη κλίμακα.

μόνιμου χαρακτήρα, με οικονομία στηριγμένη στη συστηματική γεωργική εκμετάλλευση, την κτηνοτροφία, την ανταλλαγή πρώτων υλών και προϊόντων και την παραγωγή κεραμικής. Έτσι, κατά την Προκεραμική και την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο (6500-5800 ΠΚΕ) οργανώνονται κοινότητες τουλάχιστον 50-100 ατόμων, βασική μονάδα των οποίων αποτελεί το γένος ή η διευρυμένη οικογένεια⁸. Αυτές οι κοινότητες αποτελούν τον πυρήνα γύρω από τον οποίο διαγράφεται αργότερα ο κοινωνικός, πολιτικός και οικονομικός σχεδιασμός της πόλης. Σημαντική καταγραφή της Μέσης Νεολιθικής (5800-5300 ΠΚΕ) θεωρείται το κτίσιμο οικιών με λίθινα θεμέλια και τοίχους από ωμές πλίνθους. Η οικονομία αυτών των κοινοτήτων εξακολουθεί να στηρίζεται στην κτηνοτροφία και τη γεωργία, αλλά παράλληλα εξελίσσεται η κεραμική τέχνη με δείγματα γραπτής κεραμικής (κόκκινο χρώμα σε ανοικτόχρωμη επιφάνεια) και την εμφάνιση των πρωτοβερνικωτών αγγείων στην Πελοπόννησο⁹.

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική I και II η αρχιτεκτονική των οικισμών διαφέρει, όπως και η πληθυσμιακή τους πυκνότητα (150-300 άτομα). Εμφανίζονται μεγαλύτερα, μεγαρόσχημα κτήρια¹⁰ και οι πρώτοι κοινόχρηστοι χώροι. Αρκετοί οικισμοί περιβάλλονται από τάφρους, γεγονός που υποδεικνύει ένα βαθμό οριοθέτησης της κοινότητας. Στην ίδια περίοδο εντατικοποιείται η αγροτική οικονομία με την αποψίλωση δασικών και θαμνωδών εκτάσεων, προκειμένου να εξασφαλιστούν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπια. Η αποψίλωση περιφερειακών εκτάσεων για την επιβίωση μιας μόνιμης κοινότητας είναι ένα από τα χαρακτηριστικά που έπονται της διαδικασίας της αστικοποίησης¹¹. Η διάδοση ανταλλάξιμων προϊόντων, όπως οι αιχμές και τα κοσμήματα, σε οικισμούς της Μακεδονίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης υποδεικνύουν την ανάπτυξη ενός δικτύου ανταλλαγών, μιας πρώιμης εμπορικής δραστηριότητας ανάμεσα στους οικισμούς¹².

Το ενδιαφέρον για την αναζήτηση της πρώιμης αστικοποίησης επικεντρώνεται στην Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική Εποχή (4500-3200 ΠΚΕ), περίοδο κατά την οποία γίνεται εμφανής η μετάβαση από τη νεολιθική γεωργική και κτηνοτροφική οικονομία στην οικονομία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Οι παραγωγικές δραστηριότητες βελτιώνονται και εκτείνονται με τη διάδοση της χρήσης των μετάλλων. Τούτο το γεγονός απαιτεί τη δημιουργία εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας και την εξειδίκευση ανθρώπινου δυναμικού στην κατεργασία των μετάλλων. Στην ίδια περίοδο εντατικοποιείται η κατοίκηση παράκτιων ζωνών και η δημιουργία πρωτοαστικών κέντρων με εκτεταμένο δίκτυο θαλάσσιων επαφών και εμπορικών ανταλλαγών. Αυτά τα πρωτοαστικά κέντρα εξασφαλίζουν αποθέματα για την επιβίωσή τους, τα οποία υποδηλώνονται από την ανακάλυψη αποθηκευτικών πύθων. Η συλλογική παραγωγή αλλάζει, διαφοροποιείται και επιτρέπει την ανάπτυξη νέων κοινωνικών αξιών, αφενός εξαιτίας της γνώσης που αναπτύσσεται σε μικρές ομάδες ατόμων στη μορφή μιας πρωτόγονης συντεχνίας, αλλά και της κατοχής αντικειμένων που αναδεικνύουν μια διαφορετική κοινωνική θέση.

Στο πέρασμα από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού σημαντικό ρόλο παίζει η Πολιόχνη της Λήμνου, ένας πολυάνθρωπος οικισμός με πρωτοαστικά χαρακτηριστικά. Στα αρχαιολογικά της

⁸ Βλ. «Η νεολιθική κατοίκηση στον ελλαδικό χώρο», στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. www.fhw/chronos/01/gr/nl/housing/index.html.

⁹ Πρωτοβερνικωτά (*Urfirnis*): Κατηγορία αγγείων, τα οποία κατασκευάζονται από εξαιρετικά καθαρό πηλό με σαπωνοειδή υφή. Η επιφάνειά τους καλύπτεται με ένα πρωτόγονο βερνίκι, που δεν είναι παρά αραιωμένος πηλός, απλωμένος στην επιφάνεια του αγγείου με κάποιο ύφασμα.

¹⁰ Μεγαρόσχημο: ορθογώνιο στενόμακρο κτήριο, όμοιο με το μέγαρο, που όμως εφάπτεται σε γειτονικά κτίσματα όμοιου ή διαφορετικού τύπου. Στις πλευρές του είναι δυνατή η προσθήκη βοηθητικών χώρων.

¹¹ Βλ. «Η νεολιθική κατοίκηση στον ελλαδικό χώρο» ό.π. διαθέσιμο online.

¹² Κωτσάκης 1996, 168-170.

κατάλοιπα αναγνωρίζεται η αρχαιότερη πιθανώς πόλη της Ευρώπης, με δημοκρατικές δομές και συνεπώς πολιτική οντότητα, αλλά και εμπορικές δραστηριότητες -οικονομική οντότητα- εξαιτίας του ασφαλούς κόλπου της (Βρόσκοπος). Σύμφωνα με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή που πραγματοποιεί τις ανασκαφές στην περιοχή, το Βουλευτήριο, ένα ορθογώνιο κτίριο με διπλή σειρά από βαθμίδες στις δύο μακρές πλευρές του στη Ν.Δ. πλευρά του λόφου της Πολιόχνης, λειτουργούσε ως χώρος συγκέντρωσης των «προκρίτων» του οικισμού, οι οποίοι φρόντιζαν για την επίλυση των προβλημάτων της κοινότητας¹³.

Στην Κυανή και Κίτρινη Φάση ανάπτυξης της Πολιόχνης¹⁴ αναγνωρίζονται τα πρωιμότερα δείγματα του «γραμμικού» πολεοδομικού συστήματος, το οποίο εφαρμόζεται αργότερα σε υστεροκυκλαδικούς οικισμούς. Κτήρια και οικοδομικές νησίδες παρατάσσονται στις πλευρές ενός ή δύο κύριων δρόμων, που διασχίζουν τον οικισμό σε όλο σχεδόν το μήκος του και τέμνονται από κάθετους μικρότερους δρόμους. Στις κεντρικές οδικές αρτηρίες συγκεντρώνονται κοινοτικά κτήρια, όπως η Σιταποθήκη και το Βουλευτήριο¹⁵.

Από τα λείψανα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (3000 ΠΚΕ) φαίνεται πως η μορφή των οικισμών στην ηπειρωτική Ελλάδα αποκτά τρία αναγνωρίσιμα πολεοδομικά σχήματα. Το ακανόνιστο ή προσθετικό, (Ασκηταριό Αττικής, Ζυγουριές Κορινθίας), το οποίο είναι κυρίως αποτέλεσμα της πληθυσμιακής αύξησης. Το γραμμικό πολεοδομικό σχήμα, (Λιθαρές Βοιωτίας, Πολιόχνη Λήμνου), σύμφωνα με το οποίο τα κτήρια συγκεντρώνονται στην κεντρική οδική αρτηρία. Το περικεντρικό σύστημα, (Αίγινα V¹⁶), σύμφωνα με το οποίο πανομοιότυπα κτήρια παρατάσσονται ακτινωτά, γύρω από ένα νοητό κέντρο. Η ύπαρξη πολεοδομικού σχεδιασμού αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια για το χαρακτηρισμό ενός οικισμού ως πρωτοαστικού κέντρου.

Κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία παρατηρείται μια βαθιά πολιτιστική τομή με το παρελθόν, γεγονός που ωθεί πολλούς ιστορικούς στη σκέψη ότι κατά την παραπάνω περίοδο κάποιος νέος λαός μετανάστευσε στην ηπειρωτική Ελλάδα, λίγο μετά το 3000 ΠΚΕ¹⁷. Η οικονομική άνθηση της συγκεκριμένης περιόδου είχε και τις επιπτώσεις της στην κοινωνική σύνθεση των πρωτοαστικών κέντρων. Η συνύπαρξη φτωχών και πλούσιων, απλών ή οικογενειακών τάφων (Άγιος Κοσμάς Αττικής, Θήβα, Λιθαρές και νεκροταφείο των τύμβων της Λευκάδας)¹⁸ αποκαλύπτει την ανομοιόμορφη κατανομή του πλούτου και κατ' επέκταση την κοινωνική πολυμορφία των μελών των πρωτοελλαδικών πρωτοαστικών κέντρων.

Η Μέση Χαλκοκρατία, σε ό,τι αφορά στην ηπειρωτική Ελλάδα φαίνεται να διακατέχεται από ένα καθεστώς ένδειας και οικονομικής ανασφάλειας, οφειλόμενη πιθανώς σε οικονομικούς παράγοντες ή σε κοινωνικές ανακατατάξεις. Επίσης, η τάση για κοινωνική διαφοροποίηση, έντονη στην Πρώιμη Χαλκοκρατία, είναι σχεδόν απύσχα στους μεσοελλαδικούς οικισμούς, καθώς δε διακρίνονται κτήρια περισσότερο σημαντικά από τα υπόλοιπα, ενώ από τα δεδομένα των νεκροταφείων δεν προκύπτουν στοιχεία εμφανούς κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Τούτη η εικόνα φαίνεται να αλλάζει κατά την περίοδο μετάβασης στη μυκηναϊκή εποχή.

¹³ Bernardo-Brea 1976, 21-34.

¹⁴ Στην Πολιόχνη διακρίνονται επτά διαφορετικές οικοδομικές φάσεις: 1.Μαύρη-Τελική Νεολιθική-4000 ΠΚΕ. 2.Κυανή-Οχύρωση 3.Πράσινη-Πρώιμη Χαλκοκρατία-3000-2300 ΠΚΕ. 4.Ερυθρά-Οικιστικό Κενό 5.Κίτρινη-Κοινοτικά Κτήρια 6.Καστανή-Μέση Χαλκοκρατία 7.Ιώδης -Υστερη Χαλκοκρατία-Οικιστικό Κενό.

¹⁵ Βλ. «Η εποχή του Χαλκού» στο Ι.Μ.Ε. www.fhw.gr/chronos/02/islands/gr/index.html.

¹⁶ Φάση Αίγινα V (2200-2050 ΠΚΕ). Βλ. επίσης «Η Εποχή του Χαλκού στην Ηπειρωτική Ελλάδα, Πρώιμη Χαλκοκρατία» στο Ι.Μ.Ε <http://www.ime.gr/chronos/02/mainland/gr/eh/intro/eb2/index.html>

¹⁷ Botsford & Robinson, 1995, 19.

¹⁸ Branigan 1975, 37-49.

Όσα συμβαίνουν, ωστόσο, στους πρωτοελλαδικούς και μεσοελλαδικούς πρωτοαστικούς οικισμούς δεν ισχύουν για το Αιγαίο και τον κυκλαδικό πολιτισμό, ούτε για τη μινωική Κρήτη. Οι μινωικές εγκαταστάσεις ήδη από την Πρώιμη Χαλκοκρατία βρίσκονται σε ένα αρκετά εξελιγμένο στάδιο αστικοποίησης, ώστε να χαρακτηρίζονται πόλεις. Ιδιαίτερα κατά τη μεσομινωική περίοδο (2000-1550 ΠΚΕ), η ίδρυση των ανακτόρων αντιπροσωπεύει μια νέα μορφή αστικής εγκατάστασης, που είναι μάλλον αποτέλεσμα ανατολικών επιδράσεων και εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ευρώπη. Ο σχεδιασμός των μινωικών ανακτόρων με τη σύνθετη, αλλά καλά οργανωμένη διάταξη των χώρων του, φανερώνει ένα αυστηρά ιεραρχημένο και συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης με πιθανό θεοκρατικό χαρακτήρα, μία ηγετική μορφή με διοικητική, νομοθετική, οικονομική και αρχιερατική εξουσία, γύρω από την οποία δικτυωνόταν μια ομάδα ευγενών, οι συγγενείς της βασιλικής οικογένειας και το ιερατείο. Οι κοινωνικές τάξεις, όπως φαίνεται από τις πινακίδες των ανακτορικών αρχείων, περιελάμβαναν επαγγελματίες τεχνίτες και γραφείς, που λόγω της εξειδίκευσής τους απολάμβαναν ιδιαίτερα προνόμια. Οι εργασιακές σχέσεις των εξειδικευμένων τεχνιτών με τα ανάκτορα γίνονται πηγή ενός ρεύματος αστικοποίησης και συγκέντρωσης στην ευρύτερη ανακτορική περιοχή εξειδικευμένων εργαστηρίων. Ανάμεσα στο ανάκτορο και τους πολίτες έστεκαν υψηλοί αξιωματούχοι, που είχαν υπό την εποπτεία τους το έργο της συλλογής των αγροτικών προϊόντων και των φόρων από την ύπαιθρο. Με άλλα λόγια έχουμε να κάνουμε με ένα οικονομικό συγκρότημα που φαίνεται ως να έχει επιβληθεί πάνω στην πόλη¹⁹.

Στο Αιγαίο αναπτύσσονται, ήδη από την Πρώιμη Χαλκοκρατία, στις παράκτιες ζώνες των μεγάλων νησιών του Β.Α. Αιγαίου πολυάνθρωπα, οχυρωμένα πρωτοαστικά κέντρα με ξεκάθαρη πολεοδομική διάταξη, κοινοτικά κτίσματα και κοινωφελή έργα, χαρακτηριστικά που αποκαλύπτουν εξειδίκευση, κατανομή εργασίας και οικονομική ευμάρεια. Τούτη η ανάπτυξη μεταφέρεται νοτιότερα κατά την περίοδο της Μέσης Χαλκοκρατίας. Στις Κυκλάδες, κατά τη Μεσοκυκλαδική και την Υστεροκυκλαδική περίοδο οι μικροί οικισμοί εξελίσσονται σε μεγάλες, πυκνοδομημένες και οχυρωμένες πόλεις, με ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη, η οποία σε ένα μέρος της οφείλεται στη συνεργασία με τη μινωική Κρήτη.

Στην Ύστερη Χαλκοκρατία δύναμη στον ελλαδικό χώρο αναδεικνύεται ο αποκαλούμενος μυκηναϊκός πολιτισμός, ανακτορικός στη δομή του, με σημαντικές αναλογίες αλλά και διαφορές από το Μινωικό. Οι μεγάλες οχυρωμένες ακροπόλεις της Τίρυνθας, των Μυκηνών, του Γλα και των Αθηνών αποτελούν πιθανώς τα πλέον χαρακτηριστικά δημιουργήματα του μυκηναϊκού πολιτισμού. Τα «μυκηναϊκά» ανάκτορα δεν ήταν ανοχύρωτα, όπως στην Κρήτη ή την Πύλο. Ήταν τειχισμένα ανακτορικά συγκροτήματα, διοικητικές έδρες και ταυτόχρονα θησαυροφυλάκια του εκάστοτε «μυκηναϊκού» κρατιδίου. Οι τάφοι με θόλο υποδεικνύουν μια σημαντική αλλαγή στα ταφικά έθιμα και σύμφωνα με την κοινωνική διαστρωμάτωση προορίζονταν για τα μέλη ορισμένων κοινωνικών τάξεων του μυκηναϊκού κόσμου. Η κατασκευή τους, πολύ πιο δαπανηρή απ' ό,τι εκείνη των απλών λακκοειδών τάφων, συνεχίστηκε και μέχρι το τέλος της μυκηναϊκής αστικής κοινωνίας²⁰.

Συνοπτικά, κατά την περίοδο της Χαλκοκρατίας βλέπουμε τη μετεξέλιξη των πρώιμων χαλκολιθικών οικισμών σε πρωτοαστικά κέντρα και κατόπιν αστικά κέντρα, τη μετεξέλιξη των απλών κοινωνικών δομών που χαρακτηρίζαν ισότιμα εν γένει άτομα μέσα στα πλαίσια μιας κοινότητας σε σύνθετες με εξειδικευμένες τάξεις (βιοτέχνες, έμποροι, ναυτικοί), οικονομικές τάξεις (ανακτορική κοινωνία, περίοικοι) και διοικητικές τάξεις (ανακτορική διοικητική ιεραρχία). Η θρησκεία δεν παίζει ακόμη σημαντικό ρόλο στην κοινωνική διαστρωμάτωση αυτής

¹⁹ Mosse & Schnapp-Gourbellion 1999, 66.

²⁰ Kilian 1988, 35.

της πρώιμης αστικοποίησης, όσο η συσσώρευση πλούτου, αν και από κείμενα της Γραμμικής Β' πληροφορούμαστε πως το τυπικό της μυκηναϊκής λατρείας απαιτούσε την ύπαρξη πολυπληθούς και ιεραρχημένου σε βαθμίδες ιερατείου²¹.

Η Πόλη στη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο

Η περίοδος που ακολούθησε την κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού στην Ελλάδα είναι γνωστή ως Σκοτεινοί χρόνοι ή ελληνικός Μεσαίωνας. Μεταξύ του 1050 και 900 ΠΚΕ παρατηρείται μια μεγάλη ρήξη με το μυκηναϊκό παρελθόν²², που ακολουθείται από ερήμωση των αστικών κέντρων, με αποτέλεσμα να καταλυθούν βασικές πολιτικές και οικονομικές δομές του ανακτορικού συστήματος. Από τη δημογραφική συρρίκνωση και την ερήμωση ξεφεύγουν οικιστικά κέντρα όπως η Αθήνα, το Λευκαντί²³ στην Εύβοια, η Ασίνη και η Τίρυνθα στην Αργολίδα.

Τα αρχαιολογικά, ιδιαίτερα τα ταφικά, δεδομένα δείχνουν πως οι κοινωνίες στον ελλαδικό χώρο αναπτύσσουν ένα νέο ιεραρχικό σύστημα, πιθανώς από τα μέσα του 11ου αιώνα ΠΚΕ. Η βασική διάκριση γίνεται ανάμεσα σε μια μερίδα εκλεκτών, τους ευγενείς και στην κατώτερη τάξη, το λαό. Πέρα από αυτά τα όρια και ανάλογα με τις συνθήκες που διαμόρφωνε κάθε τοπική κοινωνία, υπήρχαν κάποιοι ελεύθεροι ή εξαρτημένοι αγροτικοί πληθυσμοί (δουλοπάροικοι) και οι δούλοι. Αυτό το πρότυπο με αρκετές παραλλαγές σε κάθε περίπτωση ακολουθούν οι πόλεις, από τη Γεωμετρική έως την Κλασική περίοδο²⁴.

Η πόλις υπήρξε ο πλέον χαρακτηριστικός και ιστορικά σημαντικός τύπος οργάνωσης του ελληνικού κράτους. Η εμφάνισή της ως οντότητα τοποθετείται στα μέσα του 8ου αιώνα και συμπίπτει χρονικά με την άνοδο της αριστοκρατίας και την παγίωση του οίκου ως κοινωνική μονάδα. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι πολίτες αποκτούν υπόσταση μέσα σε ένα κράτος που, παρά την πρωτόγονη μορφή του, λειτουργεί ήδη ως πόλη²⁵. Υπήρξε ένας τύπος πολιτικής οργάνωσης που επικράτησε σε όλες τις ελληνικές εγκαταστάσεις της Μ. Ασίας, στα νησιά και σε ορισμένα τμήματα της ηπειρωτικής Ελλάδας και είχε ως βάση τη φυλετική δομή²⁶ που επιβίωσε σε πολλές πόλεις. Η έννοιά της ταυτίστηκε με την ιδέα της πολιτείας και για αυτό το λόγο κύριο στοιχείο της αποτελούσε το πολίτευμα. Χαρακτηριστικά της γνωρίσματα ήταν η μικρή έκταση της δικαιοδοσίας της²⁷, η αυτονομία και η αυτάρκεια. Ο κύριος οικισμός περιλάμβανε την ακρόπολη και περιβαλλόταν ενίοτε από τείχη.

Κατά την αρχαϊκή περίοδο η λέξη πόλις ήταν κατά το μάλλον ή ήττον μια ειδική έννοια που αντιπροσώπευε την αστική περιοχή σε αντιπαραβολή με τη χώρα, που αντιπροσώπευε την ύπαιθρο. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η πολιτική της οντότητα, ακόμη και αν δε ήταν κατάλληλη να θεωρείται πόλη, εξαιτίας του πολεοδομικού της σχεδιασμού ή της έλλειψης

²¹ Eiwagner & Donder 1988, 40.

²² Mosse & Schnapp-Gourbellion 1999, 130.

²³ Polignac 2000, 29. «...Οι ανασκαφές στο Λευκαντί της Εύβοιας έφεραν στο φως έναν κόσμο που δεν αντιστοιχεί καθόλου με την εικόνα μιας Ελλάδας τόσο ριζικά φτωχής και απομονωμένης, με τόσο έντονα τα στοιχεία της παλινδρόμησης σε πρωτόγονο στάδιο όσο θα υποθέταμε πριν από είκοσι χρόνια...».

²⁴ Mosse & Schnapp-Gourbellion 1999, 164.

²⁵ Στο ίδιο, 159.

²⁶ Botsford & Robinson 1995, 60.

²⁷ Polignac 2000, 233. Στους στοχασμούς του για την τέλεια πόλη ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί το βλέμμα ως κριτήριο ελέγχου της χώρας: «Την χώραν θα πρέπει να μπορεί εύκολα να την αγκαλιάσει το βλέμμα (ευσύνοπτον), ώστε να είναι εύκολη η υπεράσπισή της (ευβοήθητον)» (*Πολιτικά*, 7,5,2/1327 α).

δημοσίων κτηρίων. Ο Θουκυδίδης μεταχειρίζεται τον όρο πόλις και για την ανοχύρωτη ομάδα κωμών και για την οχυρωμένη πόλη²⁸. Το έθνος σε αυτή την εποχή συνυπάρχει ως πολιτικό σύστημα με την πόλη. Οι πόλεις συγκροτούνταν γύρω από ένα αστικό κέντρο, ενώ στο έθνος ο πληθυσμός ζούσε σκορπισμένος σε χωριά, καλύπτοντας λίγο-πολύ μια ευρεία περιοχή.

Ήδη από τα πρώτα στάδια της οργάνωσής τους οι πόλεις αντιμετώπισαν προβλήματα που τις οδήγησαν σε κοινωνική και οικονομική κρίση²⁹. Την κρίση αυτή αντιμετώπισαν με διάφορους τρόπους, ανάμεσα στους οποίους διακρίνουμε την ίδρυση αποικιών. Ο αποικισμός αναδεικνύει και έναν άλλο ρόλο της πόλης, ως μητρόπολης. Ως αίτια του αποικισμού για τη δημιουργία νέων πόλεων-αποικιών αναφέρονται η σταθερή αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα, εξαιτίας της συρροής πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές, τα οικονομικά κίνητρα (έλλειψη πρώτων υλών-νέες αγορές) και οι εσωτερικές πολιτικές συγκρούσεις³⁰. Βέβαια, ο όρος αποικισμός αφεαυτού συγκαλύπτει εν μέρει το γεγονός ότι οι Έλληνες ίδρυσαν ανεξάρτητες πόλεις και όχι απλές προεκτάσεις της μητρόπολης με αποτέλεσμα πολλές φορές να διαφέρουν σκόπιμα οι θεσμοί της ίδρυσης της αποικίας από τους θεσμούς της μητρόπολης³¹.

Ένας άλλος συντελεστής που χρειάζεται να ληφθεί υπόψιν, γιατί καθορίζει εν μέρει το ιδεολογικό περίγραμμα της πόλης, είναι η εγκαθίδρυση θρησκευτικών κέντρων. Ο Francois de Polignac, αναλύοντας τις απαρχές της πόλης, έρχεται σε ρήξη με το βασικό πρότυπο της γαλλικής ιστοριογραφίας που συνδέει τη γέννηση της πόλης μόνο με την ανάπτυξη πολιτικών θεσμών που υποσκέλισαν τις δομές του γένους³². Θεωρεί πως σε αρκετές περιπτώσεις το θρησκευτικό ιερό έγινε πόλος της κοινωνικής συγκρότησης της πόλης και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις ένα κομβικό σημείο, στο οποίο γεννήθηκαν μορφές εξουσίας. Έτσι, η λατρεία των ηρώων υποδεικνύει τη συγκρότηση μιας αριστοκρατίας, στην οποία η άσκηση της πολιτικής συνδέεται με τη συμβολική νομιμότητα την οποία παρέχουν οι μυθικοί ηγεμόνες ή ιστορικοί ιδρυτές, όχι μέσω της προσκόλλησης στη δυναστική γραμμή, αλλά μέσω της συμμετοχής στη λατρεία που προσδιορίζει την αριστοκρατία³³.

Η οικονομία ως την ύστερη αρχαϊκή περίοδο είναι κυρίως αγροτική. Η ιδιοκτησία και η καλλιέργεια της γης αποτελούν κύριες προϋποθέσεις για την απόκτηση εξουσίας και συνεπώς οι οικονομικοί λόγοι των κρίσεων, όπου και όποτε αυτές εντοπίζονται, φαίνεται να συνδέονται έμμεσα ή άμεσα με τη γη³⁴. Ως οικονομικός παράγοντας που επηρέασε θετικά ή αρνητικά ουσιώδεις τομείς της οικονομικής ζωής αναφέρεται και ο πόλεμος, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την κατάκτηση γης και την εκμετάλλευση του έμψυχου δυναμικού της ηττημένης πόλης³⁵. Ουσιαστικότερη τομή, όμως, στην ανάπτυξη της οικονομίας και των εμπορικών συναλλαγών έπαιξε η κοπή και η κυκλοφορία των νομισμάτων. Η σημασία της εφεύρεσης και της εξάπλωσης του νομίσματος συνδέεται με την ομαλοποίηση της κοινωνικής ζωής της πόλης, την ανάπτυξη και τη ρύθμιση του φορολογικού συστήματός της. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη λειτουργία του ως πολιτειακό σύμβολο, καθώς η κοπή νομισμάτων με το σύμβολο της πόλης αποτελούσε ταυτόχρονα διακήρυξη της πολιτικής ανεξαρτησίας της³⁶.

²⁸ Thomson 1989, 247.

²⁹ Γιαννόπουλος κ.ά. 1999, 62.

³⁰ Στο ίδιο, 78.

³¹ Mosse & Schnapp-Gourbellion 1999, 175.

³² Polignac 2000, 15,

³³ Στο ίδιο, 217.

³⁴ Andrewes 1999, 141.

³⁵ Botsford & Robinson 1995, 318-319.

³⁶ Γιαννόπουλος, κ.ά. 1999, 82.

Σε ό,τι αφορά στον σχεδιασμό, φαίνεται πως οι πόλεις της διατηρούν τη συνέχεια του πολεοδομικού συστήματος που προϋπήρξε κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Για παράδειγμα η Αθήνα κράτησε ως το τέλος του αρχαίου κόσμου το παλαιό, δυναμικά δημιουργημένο από τη μυκηναϊκή περίοδο, ακανόνιστο πολεοδομικό της σχέδιο³⁷. Επίσης, δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στα δημόσια κτήρια, αφού ένα μεγάλο μέρος της ζωής των πολιτών μοιραζόταν στους δημόσιους χώρους. Έτσι, κτίζονται ναοί, θέατρα, αγορά και άλλοι δημόσιοι χώροι, στους οποίους αντανakλάται μια μετάβαση από την αυστηρή σχηματοποίηση της Γεωμετρικής περιόδου προς ένα περισσότερο φυσιοκρατικό και ανθρωποκεντρικό πρότυπο. Τα σχέδια των ναϊκών οικοδομημάτων γίνονται πιο περίπλοκα και υπόκεινται σε μια αυστηρή συμμετρία. Η τοιχοδομία αναπτύσσει νέες τεχνικές, ενώ παράλληλα διαμορφώνονται δύο αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, ο ιωνικός και ο δωρικός³⁸. Ο κορινθιακός ρυθμός, εκτός από την άκανθά του, είναι ουσιαστικά ίδιος με τον Ιωνικό.

Η κλασική περίοδος (500-338 ΠΚΕ) είναι μια περίοδος ταύτισης του πολίτη με την πόλη. Η πόλις αντιπροσωπεύει μάλλον το σύνολο των πολιτών της και όχι τη γεωγραφική έκταση, η οποία αναφερόταν κατά κανόνα με τους όρους άστυ, προκειμένου για την πόλη -ιδιαίτερα για την Αθήνα- και χώρα, για το υπόλοιπο της επικράτειας³⁹. Η δημόσια λατρεία αποτελούσε ένα σημαντικό κομμάτι της ζωής στην ελληνική πόλιν. Σχεδόν όλες οι όψεις της ατομικής ζωής συνδέονταν με τη δημόσια, σε βαθμό που ο πολίτης αισθανόταν ενίοτε πως η ζωή δεν ήταν δική του αλλά ανήκε ουσιαστικά στην πολιτεία⁴⁰. Άλλωστε η πολιτεία είναι εκείνη που παρέχει το θέατρο, τους εορτασμούς, τα δημόσια μνημεία, τους ανοικτούς χώρους και φροντίζει για την εμπλοκή των πολιτών στους περισσότερους τομείς της ζωής. Η αναφορά του Θουκυδίδη για τις απόψεις του Περικλή είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα για τη βασική ιδέα αλληλοσύνδεσης του πολιτισμού, της κοινωνίας και της πολιτικής, καθώς και του τι ζητείται από τον πολίτη ως συνεισφορά στην πόλη του⁴¹.

Οι πόλεις στην κλασική περίοδο ήταν πληθυσμιακά μικρές. Δεν αριθμούσαν στην πλειονότητά τους πάνω από 10.000 πολίτες με εξαίρεση την Αθήνα, η οποία στην περίοδο της δημογραφικής ακμής της αριθμούσε περίπου 50.000 πολίτες, άτομα δηλαδή που είχαν πολιτικά δικαιώματα, αν και λίγοι συγκριτικά μπορούσαν να τα ασκήσουν⁴². Οι μη-πολίτες είναι μέλη μεν της οργανωμένης κοινωνίας με σημαντική προσφορά τουλάχιστον στον οικονομικό τομέα, αλλά ξένοι⁴³. Οι γυναίκες, οι μέτοικοι και οι δούλοι που αποτελούσαν την πλειοψηφία, στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων⁴⁴. Σε άλλες περιπτώσεις η διάκριση γίνεται ανάμεσα στους αστούς και τον υπόλοιπο πληθυσμό. Αστοί θεωρούνταν οι άνδρες, οι γυναίκες και τα παιδιά που αντλούσαν την πλήρη καταγωγή τους από την πόλη.

Είναι δύσκολο να αναφερθούμε στην πολιτική που ασκούσε εν γένει η πόλις, μια και κάθε πολιτεία λειτουργούσε διαφορετικά. Γενικά, όμως, παρατηρείται μια ροπή προς την αριστοκρατία. Σχεδόν όλες οι πόλεις κυριαρχούντο από μία κληρονομική αριστοκρατία, η

³⁷ Μπούρας 1994.

³⁸ Botsford & Robinson 1995, 128.

³⁹ Γιαννόπουλος κ.ά. 1999, 72.

⁴⁰ Βλ. «Εισαγωγή στην κοινωνία της κλασικής Αθήνας», στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού <http://www2.fhw.gr/chronos/05/gr/society/index.html>.

⁴¹ Botsford & Robinson 1995, 129.

⁴² Andrewes 1999, 104 «Όχι βέβαια ότι στην Αθήνα παρακολουθούσαν ταχτικά τις συνεδρίες της εκκλησίας του δήμου περισσότεροι από ένα μικρό ποσοστό (σε εποχή που μπορεί να υπήρχαν ακόμη και 45 χιλιάδες πολίτες με δικαίωμα ψήφου ...)».

⁴³ Σακελαρίου 2000, 139.

⁴⁴ Βλ. «Εισαγωγή στην κοινωνία της κλασικής Αθήνας», ό.π. στο I.M.E., διαθέσιμο online.

οποία είχε στην κατοχή της το μεγαλύτερο μέρος της γης και συνεπώς της παραγωγής και της δύναμης που αυτή προσδιόριζε⁴⁵. Καθώς με την καλλιέργεια της γης ασχολούντο δουλοπάροικοι ή μικροί ανεξάρτητοι γεωργοί με τη μέθοδο της υπενοικίασης της γης, οι αριστοκράτες ασχολούντο επιμελώς με τα ζητήματα της πόλης. Σε ορισμένες πόλεις η αριστοκρατική τάξη κυβερνούσε δια νόμου και οι πολίτες είχαν μικρή ανάμιξη στα κοινά⁴⁶. Σε άλλες πόλεις η ίδια τάξη κυβερνούσε παρασηκηνικά, κρατώντας τη δύναμη στα χέρια της αλλά επέτρεπε φαινομενικά μεγαλύτερη ανάμιξη των πολιτών. Το αποτέλεσμα ήταν να αναπτυχθούν σε πολλές πόλεις δημοκρατικές τάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν σε ταξικό αγώνα για τα δικαιώματα των πολιτών⁴⁷.

Η Αθήνα και η Σπάρτη ήταν εξαιρέσεις στον κανόνα. Ήταν δημοκρατίες, αλλά με διαφορετικούς τρόπους ερμηνείας της ιδέας της δημοκρατίας. Η Σπάρτη είχε ένα μοναδικό κοινωνικό σύστημα, βασισμένο στην εκμετάλλευση της μεγάλης αγροτικής κατώτερης τάξης των ειλώτων από τους σπαρτιάτες πολίτες. Οι Σπαρτιάτες, ως πολίτες ασχολούνταν μόνο με την επίβλεψη και αστυνόμευση των ειλώτων, που ήταν η κύρια παραγωγική δύναμη. Ωστόσο, για τους Σπαρτιάτες πολίτες ίσχυε η δημοκρατία και η ισότητα, καθώς οι δύο βασιλείς τους ήταν ουσιαστικά στρατιωτικοί ηγέτες. Το στρατιωτικό σύστημα που ανέπτυξε η Σπάρτη όφειλε εν μέρει τη γέννησή του στην ανάγκη διασφάλισης ελέγχου των ειλώτων. Έχουμε να κάνουμε, λοιπόν, με ένα κοινωνικό και πολιτικό πείραμα που συνδύαζε την κοινοτική ζωή ίσων με το στρατοκρατικό ολοκληρωτισμό. Αυτός ο ολοκληρωτισμός και η διαρκής ανάγκη για αστυνόμευση ήταν τα στοιχεία που βοήθησαν στην τελική κατάρρευση του πολιτικού της συστήματος⁴⁸.

Η Αθήνα, προϊόν συνοικισμού, ανέπτυξε τη δημοκρατία της περίπου το 500 ΠΚΕ. Ήταν μια μορφή άμεσης δημοκρατίας στην οποία θεωρητικά το σύνολο, πρακτικά ένα μέρος των πολιτών ψήφισε σε κάθε ζωτικό θέμα⁴⁹. Η όλη λειτουργία του πολιτικού συστήματος στην Αθήνα αποσκοπούσε στην ενθάρρυνση των Αθηναίων σε ό,τι αφορούσε στη συμμετοχή και τη συνεργασία τους με το πολιτικό σύστημα. Ωστόσο, από τούτη τη δημοκρατία αποκλείονταν οι γυναίκες οι σκλάβοι και οι ξένοι⁵⁰. Για διάφορους λόγους η Αθήνα ανέπτυξε μια οικονομία διαφορετική από εκείνη των άλλων πόλεων. Αντί να στηρίζονται στην καλλιερνητική τους αυτάρκεια, οι Αθηναίοι έχτισαν μια οικονομία βασισμένη στην εξειδικευμένη καλλιέργεια (π.χ. λάδι και κρασί)⁵¹. Κάτι τέτοιο οδήγησε σε ένα βαθμό στην εξάρτηση από το εμπόριο και στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας. Εξαιτίας αυτού του διαφορετικού οικονομικού συστήματος η Αθήνα μπορούσε να στηρίζει μη αγροτικό πληθυσμό, γεγονός που την οδήγησε σε μεγάλη δημογραφική ακμή.

Σημαντικό ρόλο στην πανελλήνια διασύνδεση των πόλεων έπαιξαν τα μεγάλα μη αστικά ιερά, όπως η Ολυμπία, οι Δελφοί, τα Ίσθια και η Νεμέα⁵². Πλούσιες τοποθεσίες, τούτα τα ιερά ήταν κόμβοι επικοινωνίας των πόλεων και σημεία κατάθεσης πολιτισμού, μια και εκτός από τους αθλητικούς αγώνες που τελούνταν κάθε δύο ή τέσσερα χρόνια, συμπεριλαμβάνονταν και

⁴⁵ Andrewes 1999, 181.

⁴⁶ Βλ. το υπερκείμενο «Κοινωνία στην αρχαϊκή εποχή» στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού <http://www.fhw.gr/chronos/04/gr/society/index.html>

⁴⁷ Ste Croix 1997, 107.

⁴⁸ Γιαννόπουλος κ.α. 1999, 244.

⁴⁹ Andrewes 1999, 104.

⁵⁰ Βλ. το υπερκείμενο «Εισαγωγή στην κοινωνία της κλασικής Αθήνας», στο I.M.E. <http://www2.fhw.gr/chronos/05/gr/society/index.html>.

⁵¹ Mosse & Schnapp-Gourbellion 1999, 365.

⁵² Polignac 2000, 46-51.

θρησκευτικοί εορτασμοί ή διαγωνισμοί στο θέατρο, την ποίηση και τη μουσική⁵³. Με αυτόν τον τρόπο διατηρείτο το αίσθημα της κοινής καταγωγής στους Έλληνες και παράλληλα καλλιεργείτο το αντίβαρο στον έντονο τοπικισμό της πόλης-κράτους⁵⁴.

Η Πόλη στην Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή Περίοδο

Η υποχώρηση του πολιτειακού συστήματος της πόλης-κράτους και η επικράτηση της μοναρχίας είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της δύναμης των πολιτών και τον περιορισμό της ανάμιξής τους στα κοινά, καθώς και αλλαγές στο κοινωνικό σύστημα. Η αυξανόμενη ανισότητα στην κατανομή του πλούτου είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας αριστοκρατίας αστών και τη διαμόρφωση ενός νέου κοινωνικού περιβάλλοντος με πιθανή μείωση των κοινωνικών ελευθεριών⁵⁵. Το εισόδημα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων ελαχιστοποιήθηκε. Σε συνδυασμό με την αύξηση του αριθμού των δούλων, τούτο προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Συνέπεια της συρρίκνωσης του εισοδήματος ήταν η ελάττωση των γεννήσεων, που μαζί με τους διαρκείς πολέμους προκάλεσε έντονο δημογραφικό πρόβλημα στις πόλεις-κράτη της ηπειρωτικής Ελλάδας. Πόλεις που υπέφεραν από τη μείωση του αριθμού των πολιτών τους, προσπαθούσαν να συμπληρώσουν το κενό με εγγραφές νέων πολιτών (Δύμη Ήλιδας, κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων με την Αιτωλία), με την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στους εποίκους (Μίλητος), ή με την παροχή ισοπολιτείας (χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων σε άτομα άλλων πόλεων με προϋπόθεση τη μετεγκατάστασή τους στην πόλη που τα χορηγούσε)⁵⁶.

Ταυτόχρονα οι κατακτήσεις των μακεδόνων βασιλέων Φιλίππου II και Αλεξάνδρου αλλάζουν τη φύση και το ρόλο της αρχαίας πόλης. Οι ελληνικές πόλεις χάνουν την ανεξαρτησία τους, καθώς οι σχέσεις των βασιλέων της ελληνιστικής περιόδου με τις ελληνικές πόλεις του βασιλείου τους είναι ουσιαστικά δικτατορικές. Οι πόλεις στην πραγματικότητα οφείλουν να ψηφίζουν δικά τους «ανεξάρτητα» διατάγματα, τα οποία όμως συμμορφώνονται προς τη βασιλική θέληση⁵⁷. Συνέπεια των κατακτήσεων είναι η πληθυσμιακή κινητικότητα και οι μεταναστεύσεις Ελλήνων προς τα νέα βασίλεια, γεγονός που συνέβαλε στην εξάπλωση των ελληνικών πολιτισμικών στοιχείων μέσω της δημιουργίας της κοινής ως επίσημης γλώσσας και της ίδρυσης ελληνικών πόλεων και μόνιμων στρατιωτικών οικισμών. Η συνύπαρξη ελληνικών και εντόπιων πολιτισμικών στοιχείων οδήγησε σε αλληλεπιδράσεις και την εμφάνιση ενός πολιτιστικού πλουραλισμού, χαρακτηριστικού για την ελληνιστική περίοδο⁵⁸.

Οι νέες μεγάλες πόλεις της ελληνιστικής περιόδου χωρίζονται σε συνοικίες. Υπάρχουν ανάκτορα και ναοί, γυμναστήρια, θέατρα, βιβλιοθήκες, λουτρά και αγορά. Τα οχυρωματικά έργα είναι περίπλοκα, προκειμένου να αντέχουν τα τείχη στις νέες πολιορκητικές μηχανές και η περιφέρειά τους ενίοτε καλύπτει πολλά χιλιόμετρα. Εντός των τειχών υπάρχουν εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, για να αντέχει η πόλη σε ενδεχόμενη πολιορκία. Οι οικίες είναι πολυτελέστερες των προηγούμενων αιώνων με περισσότερους ορόφους και χτίζονται γύρω από την ίδια περιστυλή αυλή της κλασικής περιόδου. Αξιοσημείωτη διαφορά είναι η ελάττωση

⁵³ Andrewes 1999, 360.

⁵⁴ Botsford & Robinson 1995, 65.

⁵⁵ Green 1990, 293-295.

⁵⁶ Gorman 1992, 5-22.

⁵⁷ Ste Croix 1997, 381.

⁵⁸ Botsford & Robinson 1995, 440.

στον αριθμό των ναών, καθώς η αγάπη για τους θεούς και την πόλη δεν είναι η πρωταρχική κινητήρια δύναμη της ελληνιστικής περιόδου⁵⁹.

Η ελληνιστική πόλη είναι ένας σύνθετος τόπος, στον οποίο ανακατεύονται οι νέες οικονομικές δυνατότητες με την κοινωνική αναδιαστρωμάτωση, η απώλεια της πολιτικής δύναμης με την οικονομική ευημερία⁶⁰. Κανείς δεν έχει πραγματική πολιτική δύναμη μέσα στην πόλη, καθώς η δύναμη ανήκει στον μονάρχη. Έτσι, ενώ παρατηρείται μια επιφανειακή πολιτική ισότητα, αφού οι αποφάσεις παίρνονται σε άλλα κέντρα εξουσίας, την ίδια στιγμή η οικονομική ανισότητα προκαλεί κοινωνική αποσταθεροποίηση. Νέες ευκαιρίες παρουσιάζονται για τους σκλάβους και για τις γυναίκες, οι οποίες φαίνεται να παίζουν κάπως μεγαλύτερο ρόλο στη ζωή της ελληνιστικής πόλης⁶¹. Η Ρόδος είναι η μόνη πόλη που ξεφεύγει από αυτή τη μοίρα. Χάρη στη γεωγραφική της θέση και τη δύναμη του στόλου της απολαμβάνει μια πραγματική ανεξαρτησία, τουλάχιστον ως τα μέσα του 3ου ΠΚΕ αιώνα⁶².

Στη ρωμαϊκή περίοδο εξαλείφονται βαθμιαία από τις ελληνικές πόλεις και τα τελευταία κατάλοιπα της δημοκρατίας, καθώς σταθερή επιδίωξη των Ρωμαίων ήταν να θέτουν τη διοίκηση των επαρχιακών κρατών υπό τον αποκλειστικό έλεγχο των εύπορων τάξεων, οι οποίες με τη σειρά τους υπάγονταν στον Ρωμαίο κυβερνήτη⁶³. Οι Ρωμαίοι που εγκαθίσταντο στις ελληνικές πόλεις είχαν το δικαίωμα να κατέχουν γη (εγκεκτημένοι), ενώ εκείνοι που απλά διέμεναν λόγω των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων ονομάζονταν *συμπραγματευόμενοι*. Στις πόλεις της Μακεδονίας απέκτησαν το δικαίωμα της γαιοκτησίας, αναλάμβαναν τιμητικά αξιώματα και είχαν το δικαίωμα ως ενιαίο σώμα -όχι ατομικά- να συμμετέχουν στις εργασίες της Εκκλησίας του δήμου και στη Βουλή. Πλήρη πολιτικά δικαιώματα είχαν οι Ρωμαίοι στις αποικίες τους στην Κόρινθο, τη Νικόπολη, την Πέλλα, το Δίο, την Κασσάνδρεια και τους Φιλίππους. Επίσης, πολλοί απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα και δυνατότητα συμμετοχής στα δημόσια αξιώματα στην Αθήνα, ως δικαστές ή μέλη του Αρείου Πάγου.

Όπως είναι φυσικό μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση στις περισσότερες ελληνικές πόλεις η εντόπια αριστοκρατία διατήρησε την κοινωνική της θέση, αλλά είχε πολύ περιορισμένη πολιτική δύναμη και δεν ενσωματώθηκε πλήρως στην αντίστοιχη ρωμαϊκή τάξη⁶⁴. Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις στις οποίες η εντόπια αριστοκρατία παραγκωνίστηκε πλήρως κατά τη μετατροπή της πόλης σε ρωμαϊκή αποικία (Βέροια). Στην περίπτωση της Σπάρτης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχουμε το παράδειγμα μιας μικτής τοπικής αριστοκρατίας, η οποία αποτελείτο από Ρωμαίους και Σπαρτιάτες. Ωστόσο, η σημαντικότερη μακροπρόθεσμη συνέπεια της καταστροφής της ελληνικής δημοκρατίας στις πόλεις φαίνεται να είναι η πλήρη αποδυνάμωση των ασθενών οικονομικά τάξεων με την αφαίρεση του δικαιώματός τους να διατυπώνουν τις αντιρρήσεις τους για όσα συνέβαιναν με νόμιμα μέσα⁶⁵, με αποτέλεσμα να καταφεύγουν στη φυγή ή την εξέγερση. Σε διαφορετική περίπτωση έπρεπε να βρουν κάποιο γαιοκτήμονα, που θα τους παρείχε «προστασία» με αντάλλαγμα την ελευθερία τους.

Στον οικονομικό τομέα τα πράγματα είναι διαφορετικά. Με την ανατολή της αυτοκρατορικής εποχής οι ελληνικές πόλεις ανακάμπτουν σταδιακά από την παρακμή. Η επιβεβλημένη *Rax Romana* εξομαλύνει την οικονομία, η οποία φθάνει στο απόγειό της κατά τον 2ο αιώνα. Κάτι

⁵⁹ Στο ίδιο, 513.

⁶⁰ Green 1993, 140.

⁶¹ Mosse & Schnapp-Gourbellion 1999, 450.

⁶² Στο ίδιο, 440.

⁶³ Ste Croix 1997, 387.

⁶⁴ Brunt 1976, 161-173.

⁶⁵ Ste Croix 1997, 399.

τέτοιο φαίνεται από την οικοδομική δραστηριότητα, την αύξηση των επιγραφικών κειμένων και την εκ νέου κοπή νομισμάτων, η οποία είχε ανασταλεί επί μακρόν μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση⁶⁶. Η αναδιοργάνωση της οικονομίας έχει άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά αποτελέσματα, καθώς παλαιές πόλεις χάνουν την αυτονομία τους και συγχωνεύονται με άλλες, ιδρύονται νέες πόλεις ή παρακμάζουν κέντρα που ευημερούσαν στο παρελθόν. Όμως, αυτό που παραμένει είναι μια διαρκής αφαίμαξη με έμμεση ή άμεση φορολογία προς το ρωμαϊκό κράτος. Ακόμη και οι αποκαλούμενες ελεύθερες πόλεις (*civitates liberae*), μολονότι δεν εξαρτώνταν άμεσα από το ρωμαίο διοικητή, δεν απαλλάσσονταν από τη φορολογία. Οι υποτελείς πόλεις (*civitates stipendiariae*) όφειλαν να καταβάλλουν φόρους που υπάγονταν άμεσα στη δικαιοδοσία του Έπαρχου, ο οποίος και τους επέβαλε την εφαρμογή του ρωμαϊκού δικαίου⁶⁷.

Συμπεράσματα

Αναμφίβολα η πόλη δεν ήταν θεσμός αποκλειστικά ελληνικός. Πόλεις οργανωμένες υπήρξαν σε πολύ παλαιότερες περιόδους από εκείνες που διεκδικεί η ελληνική ιστορία με ζωντανή και δυναμική μυθολογία και θεωρούνταν από τους λαούς που τις κατοίκησαν κυριολεκτικά και μεταφορικά άξονας του κόσμου (*axis mundi*). Η διαφορά βρίσκεται στο γεγονός ότι έστω και με τα σαφή πολιτικά και κοινωνικά τους μειονεκτήματα -θεωρούμενα από την οπτική γωνία του παρόντος χρόνου- οι ελληνικές πόλεις στις καλύτερες στιγμές τους κληροδότησαν στο σύγχρονο πολιτισμό ιδέες όπως η ανοχή στην ιδιαιτερότητα, το ζωντανό ενδιαφέρον για την πορεία της κοινότητας και το πάθος για την ανεξαρτησία. Το πόσο υιοθετήσαμε ή επεξεργαστήκαμε ως σύγχρονος πολιτισμός αυτές τις ιδέες είναι μια διαφορετική ιστορία.

Βιβλιογραφία

- Andrewes, A. 1999. *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Bernardo-Brea, L. 1976. «Poliochni. Citta preistorica nell isola di Lemnos, Vol. II Testo e Tavole», *Monografie della Scuola Archeologica die Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, Roma: L' Erma di Bretschneider.
- Botsford & Robinson, 1995. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Branigan, K. 1975, «The Round Graves of Levkas reconsidered», *The Annual of the British School at Athens* 70, Αθήνα.
- Brunt, P.A. 1976. «The Romanization of the local ruling classes in the Roman empire», in: Pippidi, D.M., *Assimilation et resistance a la culture greco-romaine dans le monde ancien*. Travaux du VIe Congres International d'etudes Classiques, (Paris)
- Capogrossi Colognesi, L. 2014. Universal empire. In L. Kopp (Tran.), *Law and Power in the Making of the Roman Commonwealth (235–355)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Μπούρας, Χ. 1994. «Η Αθήνα κατά την Ελληνιστική Περίοδο», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών-Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ιανουάριος-Μάρτιος 1994)
- Γιαννόπουλος, Ι., κ.ά. 1999. *Ελληνική Ιστορία*, Τομ. Α', Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Gorman, R. 1992. «Citizenship, Obligation, and Exile in the Greek and Roman Experience.» *Public Affairs Quarterly*, 6(1): 5-22.
- Derrruau, M. 1991. *Ανθρωπογεωγραφία*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

⁶⁶ Γιαννόπουλος κ.ά. 1999, 208.

⁶⁷ Capogrossi Colognesi 2014, 235-355.

- Eiwagner, J., & Donder, H. 1988. «Η Μυκηναϊκή Θρησκεία» στο *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος, Πέντε Αιώνες Πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού 1600-1100 π.Χ*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Ελληνικό Τμήμα ICOM.
- Παπαθανασόπουλος, Γ.Α.,(επιμ.) 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Green, P. (ed.) 1993. *Hellenistic History & Culture*, Los Angeles-Berkeley-London: University of California Press.
- Green, P. 1990. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley: University of California Press.
- Ste Croix, G.E.M. de 1997. *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, από την Αρχαϊκή Εποχή ως την Αραβική Κατάκτηση*, Αθήνα: Κέδρος
- Thomson, G. 1989. *Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία-Το Προϊστορικό Αιγαίο*, Αθήνα: Κέδρος
- Mosse, Cl. & Schnapp-Gourbellion, A. 1999. *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ)*, Αθήνα: Παπαδήμας
- Polignac, F. de 2000. *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. Ξενόγλωσση
- Σακελλαρίου, Μ.Β. 2000. *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο: Παν. Εκδ. Κρήτης.
- Σάμψων, Α. 1996. «Νέα στοιχεία για τη Μεσολιθική Περίοδο στον Ελληνικό χώρο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61.
- Zurbach, J. 2009. «Paysanneries de la Grèce archaïque,» *Histoire et sociétés rurales* 31(1): 9-44.

© 2003 Κ. Καλογερόπουλος

